

Утопія як форма соціальної міфології

У статті проаналізований феномен утопії у її відмінності від інших форм суспільної свідомості. Стверджується, що за своїми основними характеристиками утопія близька феномену соціальної міфології. Така спорідненість виявляється у тому, що утопія використовує форму та конструкції міфу для вираження бажаного соціального ідеалу – майбутнього стану суспільства.

Ключові слова: утопія, суспільство, міф, ідеал, ідеологія, щастя, рівність, справедливість.

В статье проанализирован феномен утопии в ее отличии от других форм общественного сознания. Утверждается, что по своим основным характеристикам утопия близка феномену социальной мифологии. Такое родство проявляется в том, что утопия использует форму и конструкции мифа для выражения желательного социального идеала – будущего состояния общества.

Ключевые слова: утопия, общество, миф, идеал, идеология, счастье, равенство, справедливость.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Утопія як філософське явище та світогляд є однією з найдосліджуваніших тем у світовій гуманітаристиці. У такому сенсі вести мову про нові відкриття дуже важко. Однак статус утопії в ХХІ столітті є повністю дискримінованим, оскільки, на нашу думку, забутою залишилась роль, яку виконував цей витвір людського духу. Віднайдення ролі утопії може відбуватись лише за умови абстрагування від спроб її (утопії) реалізації. Саме ці спроби, якими характеризується ХХ століття, і зіграли свою деструктивну роль у стосунку до утопії і виразились у соціальній філософії постмодерну, а точніше, у процесі деконструкції метанаративів. У цьому контексті метанаративом може називатись будь-яке утворення людського духу, що прагне до універсалізації власного впливу. Акт деконструкції викликав до життя нову форму соціальної міфології під назвою антиутопія, що була покликана знищити утопію як жанр з допомогою гостро спрямованої іронії та викрити всі слабкі сторони таких метанаративів. Ми ж зі свого боку повинні констатувати, що подібні спроби неодмінно терплять фіаско, оскільки повна антиутопічність та деконструкція можливі лише за умови припинення історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано

розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Бібліографія такого явища, як утопія, є настільки багатою та різноманітною, що, за словами І. Шестакової, можна вести мову про цілий напрямок думки, який можна назвати утопіологією. У численних дослідженнях розглядаються історичні, феноменологічні, соціологічні аспекти: від історичних етапів розвитку утопії до спроби розкрити її сутність та головні функції, значення як для окремої особи, так і для суспільства в цілому. Серед всесвітньо відомих дослідників утопії в соціально-філософському аспекті можна назвати Е. Блоха, П. Рікьора, Г. Маркузе, Ф. Аінсу, К. Мангайма. Серед російських дослідників можна виділити В. Шестакова, І. Шестакову, М. Шадурського, О. Фрейденберг, Е. Баталова, Ю. Чернишова. Одним із перших, хто почав розглядати взаємовідношення соціального міфу та утопії, був французький філософ Ж. Сорель. Для нього є характерним протиставлення соціального міфу як області ідеального та утопії як однієї із форм ідеології. Прихильником подібних поглядів є і Карл Мангайм, який висловив свій погляд на утопію у знаменитій книзі «Ідеологія і утопія», де він ці два поняття, так, як і Сорель, зближує, а не розрізняє. Подібний підхід не є поодиноким у науковій думці, зокрема це проілюстровано матеріалами збірки міжнародної конференції, що відбулась у місті Санкт-Петербург у 2002 році, «Образ раю від міфу до утопії». Такий підхід, на нашу думку, базується на традиційному розумінні міфу та міфологеми на противагу постмодерним та постструктуралістським підходам, що значно розширюють область міфічного, включаючи і сучасні культурні коди, зокрема рекламу як різновид міфу. Але якщо дотримуватись іншого підходу, який веде свою історію від компаративного аналізу М. Вебера аж до Р. Барта, П. Рікьора, М. Еліаде, то міф і утопія мають багато спільного власне в точці соціального очікування.

Формування цілей статті (постановка завдання).

Метою даної статті є аналіз взаємозв'язків соціальної міфології та утопії. *Об'єктом* нашого дослідження є утопія як прояв соціально-філософської думки. *Предметом* є взаємозв'язки та відношення між утопією та міфом, які проявляються у категоріях рівності, справедливості та щастя.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Слово «утопія» перекладають, як правило, дослівно, що звучить «місце, якого нема». Але є й інший, менш відомий переклад, де утопія – це «благословенна країна». У першому випадку акцент робиться на грецьких словах «ου», що означає заперечну частку, і «topos», що перекладають як «місце». У другому випадку походження слова пояснюють утворенням двох слів «ευ» (благо) і topos (місце), тобто благословенне місце, країна, де панує справедливий суспільний устрій. Автором терміну вважають Томаса Мора. За словами І. Шестакової [11], Т. Мор свідомо хотів уникнути однозначності тлумачення, використовуючи гру слів. Таке значення відразу відсилає нас до філософського концепту «утопії», що означає: «таке прекрасне місце, що його немає», або навпаки: «цього місця немає, тому воно таке прекрасне». Ми також можемо зауважити, що при численних спробах аналізу утопії, остання порівнювалась з багатьма надбаннями людського духу, такими, як ідеологія (про що вже говорилось вище), релігія, наука (зокрема, футурологія). Отже, для того, щоб обґрунтувати нашу точку зору, ми маємо звернутись і до цих феноменів, показавши, що з ними утопія має дуже мало спільного.

Феноменам ідеології та утопії присвячені одразу дві знамениті праці, щоправда, написані різними авторами, – Карлом Мангаймом і Полем Рікером. Для К. Мангайма утопія та ідеологія виступають синонімами неефективного управління суспільством, які не дають адекватного розуміння тих умов, що сприяють його правильному функціонуванню. Різниця між ними полягає лише в тому, що ідеологія стає вигідною панівному класу, а утопія навпаки - пригніченому прошарку населення. Це дає нам підстави

стверджувати про певний компенсаторний ефект утопії. К. Мангайм пише: «...певні гноблені групи духовно настільки зацікавлені у знищенні чи перетворенні існуючого суспільства, їхнє мислення не спроможне правильно зрозуміти реальний стан суспільства...», – і далі: «В утопічній свідомості колективне несвідоме, позначене ілюзорними уявленнями і волею до дії, приховує певні аспекти реальності [4, с. 5]». Феноменам утопії та ідеології соціолог протиставляє науку, яка, на його думку, є дійсним відображенням соціальних умов, правда, лише до тих пір, поки не потрапить у лещата тієї ж самої ідеології. П. Рікер також вводить утопію та ідеологію в одне семантичне поле, але при цьому відносить їх до того, що можна було б назвати суспільною уявою. Така позиція зближує Поля Рікьора з Ернстом Блохом, який виводить утопію з негативних конотацій.

Зі свого боку ми можемо зауважити, що в межах ідеології міститься суперечність між ідеалом, який висувається, та цілим рядом допоміжних теорій, які втілюють дух цього ідеалу, а не його букву. Це означає, що ідеологія пропагує, але не нав'язує, змінює його в залежності від ситуації, володіючи певною гнучкістю. І лише за умови втрати цієї гнучкості виникає небезпека «тоталізації ідеалів» і перетворення ідеології на утопію в найнегативнішому сенсі цього слова.

Серед ознак, що зближують утопію і релігію, можна виділити *надію*, яка, як у першому, так і у другому варіанті, відсилає людину до кращого, позбавленого несправедливості майбутнього. Деякі часові модуси утопії збігаються з релігією. Це насамперед модус минулого і майбутнього. Минуле утопії і християнства – це міф про втрачений рай, майбутнє – абсолютно справедливе суспільство. Тим не менше релігія виявляється менш раціоналізованою формою сприйняття дійсності, оскільки не створює даного ідеалу в теперішньому, чого не можна сказати про утопію. Утопія не бажає чекати, а прагне негайного втілення, що виявляє її характер суспільної уяви та її спрямованість до гедонізму, і в цьому вона абсолютно суперечить релігії, спрямовуючи людину в антиметафізичне русло. Утопія у своїй

поспішності, у спробах втілення у суспільну практику і робить помилки. Крім того, утопія не має власного культу, за виключенням трансформаційних форм ідеології, про які ми писали вище.

Що стосується утопії і науки, то їхній зв'язок виявляється не менш неоднозначним. Здавалося б, немає нічого легшого, ніж заявити: утопія – не наука, а наука – не утопія. Тим не менше, наука легко може стати об'єктом утопії, свідченням чого може бути «Нова Атлантида» Ф. Бекона. У даному випадку вона зводиться до свого роду фетишу, описуючи окрему касту вчених. Крім того, між утопією і наукою існує прямий взаємовплив, який полягає в тому, що наукова парадигма обумовлює собою утопістські побудови (в залежності від наукового прогресу – механіцизм, технократизм і т.ін.). Окремо слід виділити взаємозв'язок футурології та утопії. Ці два феномени зближує проекція на майбутнє, хоча утопія і не вимірюється тільки таким модусом, а може бути спрямованою в минуле або проектувати та модифікувати теперішнє, але робить це поза об'єктивними науковими закономірностями. Футурологія прогнозує окремі аспекти реальності, використовуючи ряд наукових методів, а утопія прагне до створення цілої *несуперечливої* системи з чітко виписаними деталями. Ще однією важливою відмінністю є тривалість прогнозу, який у випадку з футурологією простягається максимум на кілька десятиліть, що не працює з утопією, оскільки вона не дає детально виписаних прогнозів на визначений термін. У такому випадку ми маємо справу завжди з майбутнім, але не дійсному, тобто об'єктивному, як пропонує футурологія, а незалежному від будь-яких умов і обставин.

А тепер простежимо найбільш важливий для нас взаємозв'язок утопії та міфу. Ми стверджуємо, що утопія має міфологічну складову, оскільки, використовуючи міфологічні конструкції, намагається набути подоби міфу «Утопія» Томаса Мора, «Місто Сонця» Томмазо Кампанелли). Утопія з'являється в епоху Нового часу, для якого характерні культ науки і боротьба проти різних форм масових стереотипів. Під останніми просвітителі мали на

увазі різні форми релігійної і міфологічної свідомості. Таким чином, утопія постає свого роду «заміною» міфу, його «витісненням», водночас парадоксальним чином не пориваючи зі своєю міфологічною сутністю. Утопія в даному сенсі балансує на грані вимислу і реальності, намагаючись поєднати міф як мету і науку як засіб наближення до цієї мети. На наш погляд, творці прагнули у такий спосіб показати шлях, яким повинно рухатися суспільство, у них були виражені ідеали та ідеї прогресивних змін на засадах розуму. Таким чином, утопія Нового часу – це спроба у міфологічній формі описати ідеал суспільного устрою, це ціль історичного розвитку.

Ціллю ж історичного розвитку при умові складання певної програми на майбутнє, як переконливо показав В. Татаркевич [10], не може бути просто щастя. Коли з'являється програмність і запланованість, міф про золотий вік відходить на другий план. А з ним і головна мета подібного міфу – досягнення людського щастя. Постає питання: а що ж замінює остаточну ціль? Відповіддю на це питання якраз і є соціальна складова зі вченням про справедливість та ідеально влаштовану державу. «Великі утопісти, – стверджує В. Татаркевич, – починаючи з Платона, ставили собі за ціль не тільки щастя людей, але ще більше їх досконалість, встановлення справедливості й розумного порядку в житті. Вони хотіли зробити життя прекрасним і розумним, а не тільки щасливим [10, с. 258]». Так, наприклад, в основу «Держави» Платона була покладена ідея блага, а не ідея щастя. Томас Мор у своїй «Утопії», хоч і висловився щодо цілі життя, якою на його думку, повинно бути щастя, але звів його лише до переліку задовольень, які здавались пристойними. Усі ж інші «дивакуватості» потрібно було викорінити. «Місто Сонця» Томмазо Кампанелли також повністю регламентувало життя його мешканців, включаючи доброчесності і навіть почуття. Зокрема, у місті був міністр любові і його заступник з питань статі. Таким чином, життя виписувалось до найменших дрібниць. Колективний дух мав превалювати над індивідуальністю, що обмежувало прояви свободи. Інші

утопії, які почали з'являтися у XVIII столітті, не тільки не полишили свого утопічно-міфологічного обрамлення, але й почали вимагати його втілення у життя. Гасла, які висуваються представниками «нового утопізму», є зовсім не «щастя і свобода», а «рівність» для всіх людей. А в XIX столітті Сен-Сімон проголошує, що люди не можуть стати щасливими самотійно, а для цього потрібно втручання держави. Таким чином, перед нами постає соціальний міф з елементами ідеології. Що стосується самої міфологічної свідомості, то міф ніколи не є фікцією чи грою фантазії. Це найвища за своєю конкретністю, максимально інтенсивна і найбільш напружена реальність. Це не є вигадкою, а найяскравішою і найбільш справжньою дійсністю. В основі міфу лежить афективний корінь, оскільки він завжди є вираженням тих чи інших життєвих і практичних потреб і прагнень. Як стверджує П. С. Гуревич, соціальні міфи відрізняються від традиційних, тобто давніх розповідей і переказів, які породжуються тією чи іншою народною чи релігійною фантазією, тим, що є зверненими до суспільного боку життя. Соціальні міфи висвітлюють «вічні» питання влади і підпорядкування, залежності й свободи, несправедливості й рівності [3, с. 91]. Такою соціальною міфологією є ідеологія.

Але, як ми зрозуміли вище, тотальність, на яку претендує ідеологія несе за собою, як правило, жорсткі форми тоталітаризму, що придушують будь-які прояви людської свободи. Але соціальний міф або утопію можна розглядати не тільки так, але й в діалектичному вимірі, усвідомивши, що міфологічність не несе виключно негативний, руйнуючий характер. Це власне те, з чого ми розпочали нашу статтю.

«Без міфу будь-яка культура втрачає свій здоровий творчий характер природної сили: лише оточений міфами горизонт замикає... культурний рух у деяке завершене ціле» [6, с. 204]. Тут ми також можемо звернутись і до філософії Ернста Блоха. Завдяки чому ми можемо констатувати, що утопічність та міфологічність є онтологічно вкоріненими в людську природу, тому позбавляться їх просто безглуздо. Згідно вчення Ернста Блоха, людське

існування характеризує онтологія Ще-Не-Буття. Тобто будь-яка діяльність починається з цього «не», що є синонімом голоду, недостачі чого-небудь, це порив до того, чого немає, чого не вистачає. «З допомогою Не відображається весь комплекс спонукань живої істоти: інтендирування, бажання, інстинкт, потреба, воля, денна мрія. Але одночасно Не характеризує динамічну сутність будь-якого матеріального предмета і явища. Будь-яке Дещо починається з Не. Це «незаспокоєне заперечення», невдоволеність Теперішнім [2, с. 55]». Таким чином недосконале і незавершене буття прагне здійснити свою сутність у цьому пориві Не між Усім і Нічим. У такому сенсі утопія є одним із людських поривів «Не» до повноти і досконалості, оскільки сама вона виростає із незадоволення. Пригадаємо парадоксальну природу утопії, діюча монархія породить ліберальну утопію, лібералізм – комунізм і так далі. Джордж Оруелл, знаменитий антиутопіст, писав: «Очевидно, що люди не можуть описати або навіть уявити щастя інакше, ніж шляхом контрасту. Ось чому уявлення про рай або утопію різних епох дуже відрізняються. У передіндустріальному суспільстві рай описувався як місце безкінечного покою, вимощене золотом, оскільки життя цих людей складалося з бідності й важкої праці [8]». Тому утопія як прояв людської фантазії, тим не менше, при ґрунтовному аналізі реалізує критичну функцію філософії. За утопічними утвореннями минулих часів можна з легкістю проаналізувати стан тогочасного суспільства, рівень реалізації прав і свобод, політичне становище тощо, а тому вона виконує ще й гносеологічну функцію, що розгортається в соціальній площині.

Повернувшись до Е. Блоха, слід зауважити, що для нього сама матерія перебуває у тісному зв'язку з утопією, оскільки спрямована вперед, до тієї повноти, про яку вже було сказано вище. Утопія є невід'ємною частиною матерії, її тенденцією, сам світ для нього є утопічним, оскільки є насамперед експериментом. У світі постійно існує непередбачуваність, випадковість, непрогнозованість. І тільки людина розкриває можливі шляхи, отримуючи

або все, або нічого, це поєднує об'єкт і суб'єкт, зближуючи природу і людину.

Отже з одного боку, ми зустрічаємось з онтологічною укоріненістю утопії (зокрема і в якості соціального міфу), а з іншого боку, ми маємо справу з образом раю, що має глибоке міфологічне коріння та в свою чергу володіє архетипічним характером. Таким чином, соціальний утопізм «виростає» із стародавнього образу раю. Як правило, у стародавніх віруваннях рай є уособленням чогось минулого, втраченого, що проектує утопізм не тільки на майбутнє, але й на минуле. І тільки християнство, називаючи себе «релігією любові і надії» починає будувати образи майбутнього блаженства. Можна також припустити, що ця тенденція не тільки не зменшилась, але й посилилась у добу Відродження у зв'язку зі зміною статусу людини, яка починає вірити у свої сили і досягає апогею в епоху Нового часу, коли на допомогу людині приходять ще й технічні засоби. Все це створює позицію непримирення із дійсністю, поривання із пасивністю та спробою «не тільки пояснювати світ, а ще й його змінювати». Чи може образ раю бути соціальним стимулом? На це питання відповідає у своїй статті російська дослідниця Л. Орнатська. Вона пише: «...образ раю дуже часто виступав як певне безпосереднє, практичне керівництво до дії: «від фінікійців та португальців (цитує іншого дослідника Казеньє – прим. автора) – усі великі географічні відкриття були інспіровані міфом райської країни [7]». Отже, як і між утопією і соціальним становищем існує тісний зв'язок, так і між міфом про рай (а точніше його образом) існує подібний контрастний взаємозв'язок. Бедуїн бачить себе в оазисі, індіанці зуні, що боялись засухи, вірили в те, що всі мертві (що є теж цікавим твердженням, згадаймо про «місце, якого нема») поглинаються водою, а потім перетворюються на хмари, що орошують землю дощем тощо. Таким чином, міф, робить висновок Орнатська, допомагає людині вийти за межі страху, тривоги і дає певну опору у невизначеному і мінливому світі. Ми, зі свого боку, можемо подібне твердження застосувати і до утопії, адже вона як трансформаційна форма

міфу з орієнтацією на практичне освоєння дозволяє людині вибудовувати ті соціальні ідеали, до яких слід прагнути, пройшовши при цьому довгу, але стрімку еволюцію (а може, і революцію) від літературної фантазії до провальних ідеологій. Останнє пояснюється лише тим, що ані в першому, ані в другому випадку вона не була міфом, а була лише словом або маніпуляцією.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Отже, в результаті аналізу ми дійшли до таких положень:

- 1) утопія є однією з форм соціальної міфології, відповідно не може зникнути, оскільки людство не знає жодної культури або цивілізації, яка була б позбавлена міфів;
- 2) утопія онтологічно вкорінена в природу людини як здатність до фантазії, мріяння, створення ідеалів;
- 3) утопія функціонує на психологічному рівні як компенсація нестачі, як втеча від реальності або акт помсти.

Список літератури:

1. Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – С. 72 – 130.
2. Вершинин С.Е. Эрнст Блох: оправдание утопии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/1999/4.pdf>
3. Гуревич П. С. Социальная мифология / П. С. Гуревич. – М. : Мысль, 1983. – 175 с.
4. Мангайм К. Идеология та утопія / К. Мангайм. – К. : Дух І Літера, 2008. – 370 с.
5. Маркузе Г. Конец утопии / Г. Маркузе // Логос. – 2004, № 6 (45). – С. 18 – 23.

6. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки / Ф. Ницше. – СПб. : Азбука, 2000. – 231 с.
7. Орнатская Л. О социальной функции образа рая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/ornatsk/paradise_32.html
8. Оруэлл Дж. Почему социалисты не верят в счастье [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.orwell.ru/library/articles/socialists/russian/r_fun
9. Рікер П. Идеологія та утопія / П. Рікер. – К. : Дух І Літера, 2005. – 386 с.
10. Татаркевич В. О счастье и совершенстве человека / В. Татаркевич. – М. : Прогресс, 1981. – 368 с.
11. Шестакова И.С. Социальная утопия в контексте общественного сознания / Утопия и общественный идеал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-19593.html?page=4>.
12. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – М.: Инвест - ППП, СТ «ППП», 1996. – 240 с.